

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього Нового часу

К. В. Івангородський

ПОЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЯК ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПІВДЕННИХ СТАРОСТВАХ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (ДО СЕРЕДИНИ XVII ст.)

Дослідження еволюції поземельних відносин в одному з найбільш важливих, передусім у націогенезисному сенсі, регіонів середньовічної та ранньомодерної України має неабияке значення для становлення сучасної історіографії. В першу чергу тому, що це дозволяє з'ясувати специфіку формування модерної української нації, так би мовити, із середини цього процесу, а також реконструювати її важливі сутнісні характеристики, що мали на початкових етапах свого становлення лише локальну етносоціальну значущість. Не в останню чергу вивчення еволюції засад аграрного сегменту нації, а саме розвиток суспільного землекористування та землеволодіння, дозволяє простежити їхню важливість для формування як самої етносоціальної спільноти, так і внутрішніх ознак її буття. З іншого боку, остання обставина досить часто визначає і весь подальший історичний поступ всієї спільноти, її специфіку та цивілізаційну вартісність.

З означених позицій і аналіз складного суспільного процесу, яким безперечно були поземельні відносини в південних старостах Київського воєводства у переддень Хмельниччини, становить собою ту далеко не другорядну причину, що зумовила в середовищі всього українського соціуму тієї епохи великі збурення. І вони, як відомо, мали наслідки посправжньому революційного характеру й насаперед у контексті етносоціального розвитку української спільноти раннього нового часу. Незважаючи, проте, на таку актуальність запропонованої проблематики, остання поки що не дістала всебічного вивчення в історичній науковій літературі.

Однак несправедливим буде й заперечення доробку вітчизняної історіографії, присвяченої дослідженню питань, пов'язаних із цією темою. Передусім мова йде про студії таких учених, як М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, О.Яблоновський, О.Баранович, Ю.Гроссман, В.Голобуцький, І.Бойко. Серед надбань сучасної української історичної науки на особливу увагу заслуговують розвідки В.Смоля, В.Степанова, А.Гурбика, О.Шами, Н.Головатой та ін. Всі вони мають незаперечно важливий характер і для вивчення поземельних відносин у південних старостах Київщини в XVI – першій половині XVII ст.

Усвідомлюючи в той же час складність і багатогранність поставленої проблеми, метою цієї

розвідки є спроба аналізу лише базових компонентів, що стосуються поземельних відносин у регіоні, котрий являв собою південно-східне порубіжжя впродовж багатьох століть, зумовивши його специфіку та певну «нетиповість» в етносоціальному розвитку. Виходячи з цього, ми спробуємо визначити й ту суспільну атмосферу, котра утворилася в аграрному секторі економіки цих земель на етапі до середини XVII ст. Адже цей процес визначив істотною мірою подальші етносоціальні трансформації всієї спільноти українців саме в напрямі традицій і специфіки, що виникли в результаті складних суспільних відносин і стали невдовзі властивими соціуму тогочасного південнокиївського порубіжжя.

Теоретико-методологічний рівень сучасної історичної науки переконує нас у тому, що соціально-економічні чинники лише опосередковано впливають на етногенетичні процеси. Однак і недооцінювати такий вплив, на нашу думку, також буде не зовсім правильно. Досить часто, і зокрема у випадку, котрий постав безпосередньо перед нами, економічні та суспільні зв'язки замикаються таким чином, що поділяють певну етнічну спільноту на окремі більш-менш самостійні економічні спільноти чи навпаки, об'єднують її економічно з іншими етносами [1, 52]. Зрештою, в часи динамічної консолідації ці частини можуть набувати характеру «зразкових» моделей соціально-економічної специфіки певної етносоціальної спільноти, представники якої з тих чи інших міркувань вважають їх за єдино можливі.

З огляду на це можна стверджувати, що навіть на такому рівні будь-який етносоціальний організм зумовлюється специфікою локальних варіантів економічного розвитку, а отже, й рівень дослідження соціально-економічних особливостей таких спільнот є важливим для інтерпретації регіональної специфіки етносоціогенезу передусім на ранніх етапах становлення нації. Досить слушно з цього приводу висловлюються О.Мильніков і В.Фрейдзон: «Щоб нація могла конституюватися, окремі її компоненти повинні виникнути і якийсь час, хоч би й не синхронно, розвиватися в межах феодальної народності» [2, 67]. Стосовно етносоціальних трансформацій спільноти українців на рівень модерної нації можна сказати те саме. Знаходячись у розпорошеному вигляді через політичні причини, українська народність у XVI – першій половині XVII ст. перебувала й у сегментованому вигляді в контексті її економічної єдності. Причому саме економічна специфіка порубіжних земель стала одним із головних факторів, який зумовлював відчутні етносоціальні трансформації спільноти українців.

Литва та Польща в XVI ст. розвивалися в економічному вимірі приблизно так само, як і решта країн тогочасної Європи. Проте поширення товарно-

грошових відносин зумовило, з одного боку, неабияку активність усіх землевласників, а з іншого – призвело до так званого повторного закріпачення селянства. Незаперечним залишається і той факт, що в цей час економічне життя значно активізувалося, що позначилося й на динаміці етносоціальної консолідації в межах української народності. Фактично соціально-економічні зрушення в Україні, а також активізація товарно-грошових відносин, як відзначають В.Смолій і О.Гуржій, «готували саме той ґрунт, на якому й відбувався розвиток народності українців і перетворення її у буржуазну націю» [3, 27]. Натомість у цей час дещо «випадала з ансамблю» південна Київщина [4]. Хоча б уже тому, що «в південних степових районах норми експлуатації безпосереднього виробника були нижчі, ніж в Галичині та на Волині або навіть у північній і середній Київщині. І цей факт мав винятково велике значення як для розвитку тут колонізації, так і для справи визвольної боротьби» [5, 215].

Якщо ж коротко охарактеризувати соціально-економічні наслідки специфіки еволюції поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст., то її можна визначити таким чином. На цих землях фактично зіткнулися дві моделі соціально-економічного розвитку тогочасного українського етносоціального організму. Перша орієнтувалася на створення великих господарств консервативно-феодалного типу, котру можна назвати магнатською моделлю. Інша прагнула базуватися на невеликих господарствах фермерського типу, являючи собою козацьку модель господарювання. Специфіка ж Речі Посполитої полягала в тому, що її намагання після Люблінської унії створити на «нових» польських (тобто на українських) землях великі магнатські латифундії наштовхнулося передусім у південній Київщині «на такий рівень організованості місцевого населення, який дав змогу вчинити дійсний опір нав'язуванню нової устроєвої структури – аж до політичної консолідації й самовизначення українців» [6, 45].

На думку В. Антоновича та В. Беца, це фактично стало «економічним переворотом» для України [7, 2]. У свою чергу В.Смолій і В. Степанков, аналізуючи причини «української революції 1648 – 1676 рр.», серед «найголовніших із них» також відзначають «виникнення непримиренного протиріччя між козацьким господарством (фермерського типу), позиції якого в 20 – 40-х роках [XVII ст.] різко посилюлися у південному і південно-східному регіонах України, і наступаючою сюди із західних і північних регіонів фільварково-панщинною системою господарства, що ґрунтувалася на праці закріпаченого селянина» [8, 10].

Економічна специфіка краю зумовлювала й відповідну специфіку нетиповості відносин, у тому числі й поземельних. Насамперед ця порубіжна особливість південних староств Київщини помітно нівелиувала домінанту соціального статусу шляхетської верстви, адже «найменший утиск відчувався на кресах сильно» [9, 43]. І тому тут «нижчий клас населення зберігав чималу незалежність од вищого завдяки особливим умовам місцевого життя» [10, 67]. На думку польського дослідника цього краю О. Яблоновського, така соціальна специфіка південної Київщини була пов'язана з відсутністю тут тривалих

час магнатського землеволодіння, а натомість домінуванням королівщин, які стали основою хутірського господарства козаків. З іншого боку, бездумна роздача місцевих «пустинь» стала великою політичною й економічною помилкою» уряду Речі Посполитої [11, 138]. І не в останню чергу тому, що ці землі в дійсності виступали «останнім притулком для селян» [12, 51], як влучно відзначив інший польський історик.

Формування ж системи приватного землеволодіння в південній Київщині починається ще в кінці XIV – на початку XV ст. На цьому етапі з'являються в межах краю земельні володіння родів Глинських, Байбуз, Проскур. Проте домінуючою протягом всього XVI ст. все ж таки залишається общинна форма володіння землею. Оскільки ж у регіоні селянська община була ще досить слабкою на цьому етапі [13, 140 – 144], постільки «основним» землевласником тут виступає община міська. Щоправда міста південних староств більше нагадували великі села, а заняття їхніх мешканців мало чим відрізнялися від селянських. В середині XVI ст. ми бачимо, що зокрема черкаські міщани володіють досить значною територією угодів, які знаходилися далеко від повіту, але становили в той же час його володіння. Такі уходи, що далі більше набували й аграрної забарвленості, знаходилися по річках Дніпру, Орелі, Ворсклі, Тясмину, Інгулу, Самарі, а також окремі уходи, Єланський, Кременчуцький, Ненастєцький, на Тавані [14, 85].

Це далеко не повний перелік черкаських володінь на цьому часовому відтинку, адже навіть у ранні часи, як свідчать джерела, черкаські міщани володіли «звичистими» уходами, що називалися Звонець і Болгар, а також уходи на річці Сулі [15, 90]. Джерела відображають і аналогічні поземельні відносини в цей час у Канівському повіті. Тут, зокрема, міщани «с давних часов» мали право орати землю на території від Білої Церкви до Тавані, причому не тільки безпосередньо на міщанських землях, але й на землянських (боярських) [14, 70]. У люстрації Канівського староства 1552 р. взагалі відзначено, що канівчани самовільно захопили «ґрунти» у сусідніх землян (бояр-шляхти) на підставі того, що це їхні «вчистые мѣсткіе ґрунты» [16, 60].

Щоправда вже з першої половини XVI ст. помітнішим стає і зворотний процес – наступ приватного шляхетського землеволодіння на міщанське общинне. Так, у джерелах 30-х років XVI ст. є згадка про володіння черкаських бояр Гринковичів у Радостові над Бистриком, в Остапкові, над річками Раствавицею, Гуйвою та Гуйовкою, зокрема, Беглов, Остапківці, Лесунівці, Новоставки та Черемошна [17, 132]. Водночас широка роздача королівських володінь у Київському воєводстві, особливо Сигізмундом I, викликала спротив місцевих общин. Наприклад, до великого князя з такою скаргою зверталися в 1523 р. київські міщани [18, 132].

Інтенсивно роздачу земель у регіоні, що вивчається, проводили й безпосередні урядовці Литовсько-Руської держави – місцеві старости та воєводи. Як відзначає, скажімо, М.Владимирський-Буданов, саме «в південних замках старости особливо заповзито роздавали державні (королівські. – К. І.) землі місцевим боярам і церквам» [17, 132]. Так, наприклад, у Канівському старостві одне з найбільших тогочасних

сіл Терехтемирів король віддав місцевому старості Остафію Дашкевичу. Останній у свою чергу невдовзі після того пожалував його Києво-Печерському монастирю. Схожою була й доля села Колтягаєв, яке, будучи власністю вище згаданого урядовця, після його смерті потрапило за заповітом у власність Київського Пустинського монастиря [17, 133]. Так поступово скорочувалося общинне землеволодіння в південній Київщині, але, втім, продовжувало бути тут найпоширенішим типом поземельних відносин.

Досить яскравим прикладом розвитку в регіоні приватновласницького землеволодіння за рахунок державного фонду землі («королівщин») є й історія села Клім'ятіна Черкаського староства. До 1510 р. це селище належало безпосередньо Черкаському замку, коли великий князь і король Сигізмунд I пожалував його боярину Михайлу Павші. Останній же через два роки, у 1512 р., відписав його в своєму заповіті Київському Пустинському монастиреві, що невдовзі було підтверджено й королем [19, 51 зв. – 54]. Не менш яскравим епізодом слід визнати й перехід у розряд приватного землевласника (тобто землянина, боярина-шляхтича) черкаського міщанина Івана Зубрика в 30-х роках XVI ст., чому, до речі, досить потужно опиралася вся черкаська община [20, 1 – 2].

Незважаючи на всі ці окремі епізоди, в південних староствах Київського воєводства протягом XVI ст. сформувалися досить специфічні поземельні відносини, що згодом істотно вплинуло на соціальні суперечки в цьому регіоні, особливо з проникненням сюди фільваркового господарства польської шляхти. Так, ще М.Довнар-Запольський відзначав: «Взагалі потрібно відрізнати південні українні староства від північних за засобами користування землею» [15, 92]. Оскільки в цей час південні староства «являють собою міста без волостей», тоді як північні «виступають центрами волостей». При цьому згаданий дослідник вважає безсумнівним той факт, що в південному регіоні «землі не знаходилися ще в міцному та постійному користуванні окремих осіб» [15, 92].

З іншого боку, незаперечною є і та обставина, що всі люстрації королівщин XVI ст. фіксують тут наполегливі намагання міських общин відстоювати свої старовинні права на землю. Подекуди це супроводжується посиленням на те, що завжди «пашут черкашене, мешчане и бояре, на поли где хто хочет» [14, 86]. Такі ліберальні форми землекористування, слідом за М.Довнар-Запольським, можна пояснити незначною суспільною вартістю землі в цьому регіоні: «На півдні землі було багато й малочисельне населення заледве ставало до розорювання. Цим і пояснюється той спосіб експлоатації орної землі, котрий помітний у ревізії Черкас» [15, 93], тобто «пашут где хто хочет». Хоча з іншого боку, ті ж мешканці південної Київщини стверджували: «Своего не маем, одно – Боже, та господарське (великокнязівське, королівське. – К. І.)» [21, 131].

Така «первісна безпосередність» населення південних староств Київського воєводства, на думку М.Владимирського-Буданова, полягала також у тому, «що тут відрубна власність землі з'являється ще й непотрібною й навіть неможливою з огляду на повсякчасну небезпечність від татар» [22, 38]. І хоч таке спільне землеволодіння виникає не з надміру наданих цій землеробській верстві прав, а через

відсутність будь-якої унормованої системи порубіжних поземельних відносин, і хоч цей «пустир» практикується як *res nullius* (нічия річ), тобто як «земля Божа та господарева», все ж, зрештою, «такий лад переймається поступово правовим пересвідченням: міщани та бояре обороняють його в суді від своїх старостів» [22, 38]. Поступово, але безупинно ці ж юридичні домагання входять і в повсякденне правове поле держави, і королі все частіше починають підтверджувати права порубіжних общин на ці «пустинні» землі.

Особливо це стає помітним у другій половині XVI ст. Таким чином було підтверджено права на «грунти» містечка Богуслав грамотою Сигізмунда III у 1589 р. Натомість у 1570 р. люстратори «городища та селища... прилучили до міста» Білої Церкви. В цей же час і новозбудованому містечку Чигирину було віддано околиці в районі річок Тясмин, Дніпро, Сула. Містечку Крилову було відведено земельні володіння понад Дніпром на Білобережжі та за Дніпром аж до Кременчука [14, № 24, № 32]. Щоправда ці земельні володіння і надалі зберігають статус насамперед як державні, королівщини. Втім, однак, безперечно суспільно вагомою була й та обставина, що при цьому міські общини отримували право вільного розпорядження такими пожалуваними землями, аж до вільної роздачі на розсуд общин цих земель окремим особам у приватне володіння.

Водночас таке спільне (общинне) землекористування на порубіжжі цілком нормально уживається з приватним. Навпаки, це було за певних обставин навіть корисним симбіозом, з огляду на слабку колонізованість цих територій, навіть ще наприкінці XVI ст. Більше того існують документальні свідчення, що інколи місцеві приватні землевласники спільно з міськими общинами та козаками захоплювали безпосередньо державні угіддя [23, 39]. Хоча, безперечно, і надалі в такому випадку «юридичним власником усіх українських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського, була Литовсько-Руська держава» [24, 281].

Серйозні зміни в системі землекористування у Великому князівстві Литовському сталися із запровадженням «Устави на волоки» в 1557 р. І хоча безпосередньо південної Київщини вона не стосувалася («волокъ нетъ в земли Киевской и у волостяхъ Поднѣпрскихъ» [25, 452]), все ж таки своїми наслідками вона спричинила істотні суспільні зрушення. Оскільки ця реформа, по суті, «ліквідувала історично сформоване селянське землеволодіння» й остаточно (а у перспективі й у регіоні, що є об'єктом дослідження) «позбавила посполитих права вільно розпоряджатися землею». Варто відзначити і ту обставину, що на українських землях, яких торкнулася волочна поміра, вона не знищила спільного громадського землекористування [26, 54, 56]. Щоправда тепер і за землі спільного користування селяни змушені були сплачувати податки [27, 29].

Не в останню чергу ця аграрна реформа середини XVI ст. посилити динаміку міграційних процесів, яка всмоктувала все більше й більше українських селян передусім західних регіонів і примушувала їх до пошуків соціально й економічно вільніших умов життєдіяльності. В контексті зростання приватного володіння землею в південних староствах Київського воєводства не менш цікавим є і факт сприяння

місцевими боярами процесу осадження (насамперед мігрантами) своїх володінь. Досить яскравим прикладом цього слід визнати жалувану грамоту великого князя Олександра боярину Васку Єршовичу на маєток Мошни в Черкаському повіті: «Бил нам чолом бояринь киевский Васко Ершевич и повѣдиль перед нами, штож князь Семень Олелкович дал отцу его имень в Черкаском повіте на имя Мошни за его отчину; а в том его именьи люди были ясачные: къ Черкасом служили ясачную службу; и тыми разы тых его людей поганство татарове побрала, а иншые до Черкас пошли; и бил намь чоломъ, абыхом ему дозволили в том его именьи люд садити за ся. Ино которых он людей призовети и в том своем имѣньи осадить, ажбы еси ихъ въ ясачную службу не вернулъ и дал впокой, нехай они ему служатъ по тому...» [28, 113].

Такий досить нескладний механізм осадження мігруючих селян у південних волостях сприяв і поступовій колонізації цих земель, а також кількісному зростанню тут селянської верстви. І це було досить істотним соціальним «клондайком» для тогочасного українського селянства, передусім найрадикальніше налаштованій його частині, котра основною своєю метою вбачала вільне господарювання на власній землі, найліпшим зразком чого, безсумнівно, були в ті часи козацькі господарства південної Київщини. Непересічної значущості це твердження набуває з урахуванням того, що в деяких регіонах України, насамперед на Волині, у 60 – 80-ті роки XVI ст. площа селянських земель скорочується на 50 – 60 %, а безземельні селяни в цей час становлять майже 72 % від усієї кількості залежних селян [29, 7]. Тому «королівщини» південно-східних регіонів Речі Посполитої набувають особливого соціально-економічного значення для всього українського етносоціального організму.

Однак з останньої чверті XVI ст. ситуація починає істотно змінюватись і тут, що було пов'язано насамперед із посиленням шляхетського наступу на ці «пустині за Білою Церквою», як декларувалося в одній із тогочасних сеймових постанов. Згідно ж із твердженням І.Бойка, одна з характерних особливостей економічного розвитку Київського воєводства, після включення його до складу Польської держави, полягала у формуванні тут великого феодалного землеволодіння. Проте виникнення в південній Київщині, як і в решті регіонів, у кінці XVI – першій половині XVII ст. великого землеволодіння ще не означало, що тут формувалось і велике господарство. У своїй основі велике землеволодіння на цих землях ґрунтувалося на дрібному селянському господарстві з його примітивним реманентом і старими традиційними методами організації праці [5, 189].

Разом із тим південні староства Київщини і надалі залишалися чи не єдиним регіоном України, де всупереч усім намаганням магнатів і шляхти домінуючою формою землеволодіння й у першій половині XVII ст. залишалася община. В приватному ж секторі землеволодіння в регіоні з кінця XVI ст. усе більшим стає козацьке чи то на правах оренди, чи то на приватних правах. Істотнішим стає і слобідське землекористування селян. Причому експлуатація місцевих селян-слободжан і надалі була практично неможливою, оскільки утиски просто змушували

селян пересуватися далі на південь чи схід, де умови на слободах були ще привабливішими. В умовах же і так незначної кількості робочих рук це аж ніяк не задовольняло будь-якого місцевого землевласника.

Проте процес наступу магнатів і в ці землі був безупинним. З подальшим усе помітнішим забезпеченням цієї території (в сенсі порубіжної екстремальності) фільварково-панщинна система і тут усе глибше пускає свої гнітючі корені. Так, 1640 р. у Київському воєводстві магнатам (27 родин) уже належало 68 %, середній шляхті (117 власників) – 26 %, дрібній (242 володільці) – 6 % усіх селянських і міщанських дворів [30, 65]. Уся Київщина вкрилася латифундіями Потоцьких, Калиновських, Конецпольських, Вишневецьких. Поступово ці магнатські родини привласнюють і королівські землі, і уряди – староства, що стають їхніми спадковими володіннями (!). Після збройних конфліктів 1630-х років польська магнатерія привласнює й козацькі володіння, передусім учасників конфліктів, наприклад, як це було із землями гетьмана Я.Острияниці [31, 15].

Земельні володіння польських і українських магнатів досягли в цей час казкових розмірів. Так, наприклад, князеві Заславському, до якого перейшла спадщина князівського роду Острозьких, належало 80 міст і містечок і 2760 сіл. Магнати Калиновські заволоділи всією Уманщиною. Ярема Вишневецький у другій чверті XVII ст. привласнив 40 тис. селянських господарств, а також міста Лубни, Пирятин, Хорол, Полтаву, Ромни, Лохвицю [32, 85]. Зокрема в 1638 р. цей магнат захопив землі в південній Київщині навіть у шляхтича, одіозного Самуїла Лаша – Домонтів, Золотоношу, Пішану з усіма прилеглими поселеннями [33, 521].

Безсумнівно, така радикальна зміна поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства викликала небувалу тут соціальну напругу, котра дедалі більше забарвлювалася ще й у етнічні кольори (така суспільна сваволя, з погляду місцевих, передусім українських, вільних мешканців, ототожнювалася зі сваволею «ляхів» і «жидів»). Вибух революційного конфлікту був неминучим, хоча б тому, що Корона Польська на законодавчому рівні вважала козацькі земельні володіння (добра) винятково своїми [34, 465]. Натомість українські козаки небезпідставно вважали їх своїми на підставі чесної військової служби Речі Посполитій. І в цьому контексті доволі символічною постає суперечка за земельні володіння між польським шляхтичем Д.Чаплинським і козацьким сотником Б.Хмельницьким, що не в останню чергу зумовила вирішальний крок гетьмана. Наслідки ж цього кроку добре відомі в історії, адже змінили й соціально-економічну модель українського етносоціального організму в новопосталій Українській козацькій державі. Причому трансформація відбувалася на основі саме тієї моделі, котра сформувалася до середини XVII ст. у південних старостах Київського воєводства. Підтвердженням цьому є та аграрна й соціальна політика Б.Хмельницького, що була спрямована, на думку В.Степанкова, в першу чергу проти відновлення магнатського землеволодіння [35, 54 – 57].

Таким чином, можна стверджувати, що еволюція поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства до середини XVII ст. стала одним із основних факторів утвердження нової

соціально-економічної моделі українського етносоціального організму, що втілювалось і в розбудові Української козацької держави. А отже, становило непересічну трансформацію спільноти українців на рівні формування модерної нації. Оскільки саме симбіоз вільного розвитку всіх форм землекористування та землеволодіння принаймні до другої чверті XVII ст. зумовив появу нових сутнісних характеристик головних місцевих верств населення – козацтва, міщанства, селянства, а подекуди й шляхти. Прагнення ж вільного господарювання на власній землі неминує мало увійти в конфлікт із фільварково-панщинною системою, насаджуваною тут передусім польськими магнатами та шляхтою.

Безперечно, ця етносоціальна трансформація, тектонічна та революційна за своїм характером, істотно вплинула на основні ознаки, що стали засадничими у процесі формування модерної української нації. Втім, варто ще раз наголосити на тому, що це далеко не остаточний варіант інтерпретації проблеми. Без сумніву, досконалішого вивчення потребують й інші аспекти поземельних відносин у регіоні, що досліджується, зокрема, специфіка тут козацького та церковного землеволодіння, особливості еволюції фільваркового господарства тощо. Отже, подальше дослідження дозволить глибше й об'єктивніше розкрити чимало інших важливих аспектів, пов'язаних із еволюцією та специфікою поземельних відносин у такому ще мало вивченому регіоні, яким є південна Київщина за доби середньовіччя та ранньомодерного часу.

1. Козлов В.И. Этнос и экономика. Этническая и экономическая общности // Советская этнография. – 1970. – № 6.
2. Мьельников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веках // Вопросы истории. – 1987. – № 8.
3. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.
4. Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // Український селянин. – 2002. – Вип. 6.; 2003. – Вип. 7.
5. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
6. Шама О.І. Від Люблінської унії 1569 року до Переяславсько-московського договору 1654 року (про зміни в устрівній структурі українських земель) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Кн. 1. – К.; Черкаси, 1997.
7. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр. істор. журн. (Далі – УІЖ). – 1998. – № 1.
9. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т. 1. – М., 1888.
10. Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.
11. Jablonowski A. Zasielenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1.
12. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів; Перемишль, 1996.
13. Івангородський К.В. Формування селянської верстви

південних староств Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.

14. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886.
15. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
16. Irodia dziejowe. – T. XX: Polska XVI wieku pod wzgldem geograficzno-statystycznym. – T. IX: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijw – Bracław). – Dziai I-szy / Opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa, 1894.
17. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1865.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926.
20. ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330.
21. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890.
22. Владімірський-Буданов М. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // Руська історична бібліотека. – Т. XXII: Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV–XVIII в. – Ч. 2. – Львів, 1902.
23. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
24. Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963.
25. Довнар-Запольский М. Акты Литовско-Русского государства. – Т. 2. – М., 1897.
26. Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // УІЖ. – 1996. – № 4.
27. Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.
28. Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907.
29. Дядиченко В., Стецюк К. Боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією. – К., 1954.
30. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970.
31. Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648–1654 гг. – Л., 1959.
32. Стецюк К.І. Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Віковична дружба російського і українського народів: 36. ст. / За ред. О.Касименка. – К., 1954.
33. Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – К., 1876.
34. Volumina legum. – Т. 2. – Petersburg, 1859.
35. Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького // Феодалізм на Україні: 36. наук. пр. / За ред. В.А.Смоля. – К., 1990.

З. В. Священко

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА КОЗАЦТВА ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА УМАНЩИНІ (XV – СЕРЕДИНА XVII ст.)

Питання походження і розвитку українського козацтва – цього історичного феномена – тривалий час перебувало в центрі дослідницьких інтересів